

QARAQALPAQ TILINDE ALMASIQLARDIN ARTIKLLIK XIZMETI

¹Qudaybergenov Mambetkarim Sarsenbaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti professori,

²Seytjanov Jetkerbay Eliwbayevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filologiya ilimleri doktori, docent.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7704574>

ARTICLE INFO

Received: 26th February 2023

Accepted: 06th March 2023

Online: 07th March 2023

KEY WORDS

Almasıq, sóz shaqabı, artikl, qaraqalpaq tili, atlıq, qollanıwı, turleri, xizmeti.

ABSTRACT

Maqalada almasıqlardıń atlıq sózlerdiń aldında qollanıwı, gápte anıqlawısh xizmetin atqarıwı haqqında sóz etiledi. Maqalanıń baslı maqseti almasıqlardıń artikl sıpatında qollanıwın analizlew bolıp tabıladı, óytkeni almasıqlar atlıqlardıń aldında qollanıwı, sóylewshi menen tıńlawshıǵa sol atlıqtıń anıqlılıǵın yamasa anıqsızlıǵın ańlatatuǵın xızmetti atqaradı. Izertlew nátiyjesine kóre, almasıqlar atlıqlardıń anıqlılıq hám anıqsızlıǵın ańlatıwda qollanıwı artikllik xızmetti atqaradı.

Almasıqlar basqa sóz shaqapları sıyaqlı zat, qubılıs, háreketlerdiń atın, olarǵa tán bolǵan belgilerdiń atın atamaydı, tek olardı siltep kórsetedi. Sonlıqtan olar – abstrakt mánili sózler. Olar kontekstte kelip anıq mání ańlatadı.

Almasıqlar menen artikler arasında tıǵız baylanıs bar. Ilimpazlardıń anıqlawınsha, anıqlılıq artikleri siltew almasıqlarınan kelip shıqqan. Tildiń tariyxıy rawajlanıwı barısında til birlikleri funkciyasınıń keńeyiwi yamasa ekinshi bir xızmetke kóshiwi tábiyiy qubılıs. Sonlıqtan artiklerdiń etimologiyasın siltew almasıqlarınan keltirip shıǵarıw haqqındaǵı boljaw shınlıqqa sáykes keledi. Almasıqlardıń mánilik toparlarınıń ishinde siltew, ózlik, jámlew, belgilew hám belgisizlik almasıqları atlıqlardıń aldında anıqlawısh xızmetinde kelip, olardıń sóylewshi menen tıńlawshıǵa anıqlılıǵın yamasa anıqsızlıǵın ańlatuǵın analitikalıq forma xızmetin de atqaradı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde siltew almasıqlarınan *bul, usı, mına, minaw, ol, anaw, sol* sózleri kiredi. Olar alasıqlardıń ishindegi eń eski hám keń taralǵan túri. Siltew almasıqları atlıqlardıń aldında qollanıwı anıqlılıq artikli xızmetin atqaradı. Biraq ta siltew almasıqlarınıń anıqlılıqtı ańlatıwı birdey emes. Olardıń ishindegi *bul, minaw, mına, usı* almasıqları sóylewshi menen tıńlawshıǵa jaqın aralıqtaǵı yamasa anıq hám belgili predmetlerdi kórsetiw ushın qollanıladı. Mısalı, *Bul* jerde mennen tergew alatuǵın, Qaydan kelgen qudaysań óziń? -deydi (T.Jumamuratov). *Bul* naǵız aqırdıń nishanı *tájjal* ... (I.Yusupov). Mine, *usı aq mamıqtı* jeti aǵayınli jigiti teńizden súzip alıp, shashaw jatırǵan awıllarǵa ákeledi eken (A.Xalmuratov). *Mına dáwdiń* qılwası, Tezek tońsa qonar edi awılǵa («Edige»). Dúnyada *mına on eki músheń* saw bolsın: ya ishiwge, ya kiyiwge nárese tappanının jamanı joq eken! (A.Sadıqov). *Minaw biyik* – Arzı kóldiń jaǵası (I.Yusupov).

Siltew almasiqlarini ishindegi bul keltirilgen almasiqlarini artiklik xizmeti kushli. Buni tomondagi jagdaydan koriwge boladi: olardan keyin kelgen atliqlar jalgawsiz tabis sepliginde qollanilmaydi. Misali, *Men xat jazdim – Men usi xatti jazdim*.

Ana, anaw siltew almasiqlari soylewshi menen tiñlawshidan alis jerdegi, biraq olarğa aniq predmetlerdin siltep korsetedi. Misali, Qashti siqilsiz bay – qashti *ol Ayman*. Duw kildi. Biraq qiz akesi hayran (I.Yusupov). *Sol oy* menen ga ajagasi Hajiniyazga, ga Berdaqqa qarap, lekin ozin jek kormey qayta buyiri burinqirap otirgan keyipin abaylap, batillandi (A.Sadiqov). *Ol adamdi* burin ushiratpagan edim (N.Janabaeva). *Ol jigit* julqinganga darpenbedi, – Alissa shiq maydanga, jer ken! – dedi (T.Jumamuratov).

Siltew almasiqlari waqt manisin bildiretugin atliqlarini aldinda qollanilganda soylewshi menen tiñlawshiga aniq yamasa aniq emes waqt manisin anlatadi. Misali, *Sol* jil bahar erte keldi (S.Saliev). *Usi waqitta* sirtqa shigip kelgen Samen allenege quwangan turde dawrigip kirip keldi (K.Sultanov). *Ana kuni* korip edim (A.Abdiev) ham t.b.

Ozlik almasigina tek oz degen jalgiz bir soz kiredi. Ol subyektti basqa adamlardan yamasa zat, qubilislardan ajratip korsetedi. Ol jalgawsiz qollanilip, tartimlangan atliq sozlerdin aldinda kelgende aniqililigi bildiriwshi analitikaliq forma xizmetin atqaradi. Bunday jagdayda ol zat, qubilislardin belgili bir betke tiyisiligin ayriqsha belgilep korsetedi. Misali, Oni kop qisindira bermew ushin Jiyemurat *oz nazerin* iship otirgan kesesine awdardi (T.Qayıpbergenov). Bul zorliqqa shiday almay Mirjiq, Begis bahadirlar *oz jigitleri* menen Qizilqumdi, soñinan Qaratawdin kese belinen kesip otip Talljagista dushpannin izinen jetip urisadi (A.Tajimuratov). Bizindey bir jesir qatin, *Oz elinnen* tabilmay ma? (I.Yusupov).

Ozlik almasigi iyelik sepligindegi atliq yamasa substantivlesken basqa soz shaqabinan keyin III bette tartimlanip kelgende ozlik almasigi bir betti yamasa predmetti ayriqsha atap korsetedi. Misali, Onin ozi magan aytip berdi (O.Abdiraxmanov). *Baydin ozi* de kelgen eken (S.Baxadirova).

Jamlew almasiqlari zat, qubilislardi, olardin belgilerin belgisiz mugdarda uliwmalastirip, jamlep korsetedi. Olar aniqsizliq artiklerini funkciyasini atqaradi. Hozirgi qaraqalpaq tilinde *bar, barliq, barshe, putkil, duyim* almasiqlari atliq sozlerdin aldinda aniqlawish xizmetinde kelip, olardi soylewshi menen tiñlawshiga mugdari jaginan aniq emes etip korsetedi. Misali, *Bar haqiqatliqtı* ashıq aytwga bel bayladı (Sh.Seytov). Sonliqtan *putkil onerin* askeri xizmetke arnawdi maqul kordi (T.Xalmuratov). Olar Vaxshtin suwında jasirınıp atirgan elektr jarigin *gullan xalıqqa* inam etti (T.Xalmuratov). *Putkil Xorezmni* tolasın togip, ortasin shayqagan 1912-jilgi «Aq qapshiq» jili edi (M.Daribaev). *Barliq oqıwshılar* mektepke jıynaldı (O.Abdiraxmanov).

Qaraqalpaq tilinde arab tilinen kirgen *tamamı, jami, gulli, gullan, ahli*, tajik-parsi tillerinen kirgen *hamme* sozleri de jamlew almasigina kirip, olar da atliqlarini aldinda aniqsizliqtı bildiretugin analitikaliq forma xizmetin atqaradi. Misali, Bul waqiyaga bir men emes, *hamme xalıq* hayran qaldi (A.Shamuratov). Biybijan uynin *gullan jumisin* ozi islep, ketken-kemtilgen jerlerin pitew menen boldi (O.Ayjanov). *Tamamı qaraqalpaq* jıylsın dedim (T.Qayıpbergenov). Gumanli bendeden *gulli* tunildim (Sh.Ayapov). *Ahli qaraqalpaqqa* malim bolgandi (A.Muwsaev).

Hozirgi qaraqalpaq tilinde belgilew almasiqlarina har sozi ham onin menen basqa sozlerdin dizbeklesiwı ham qosılıwı arqalı jasalğan *harkim, harqaysı, har narse, harbir*,

hárqanday almasıqları kiredi. Olar atnan belgili bolıp turǵanday zat, qubılıslardı ekinshi bir zat, qubılıslardan ajratıp kórsetedi. Demek, belgilew almasıqları anıqlılıqtı ańlatadı. Mısalı, Merwert suwı Altın kóldiń hawası, *Hárbir dártke* dárman eken, Qońırat (I.Yusupov). Usı kóldiń ózi Áytekege *hárqanday sıyıqtan* artıq boldı (Ó.Ayjanov). Awa, *hárkim* enshisine tiygenin qolına aladı (T.Xalmuratov).

Belgisizlik almasıqları zat, qubılıslardı sóylewshi menen tıńlawshıǵa ele belgisiz, anıq emes etip kórsetedi. Házirgi qaraqalpaq tilinde bunday almasıqlarǵa *bir, birew, bireń-sarań, birew-mirew, birli-yarım, bir nárse, birneme, birqansha, geybir, geypara, állekim, állene* almasıqları kiredi.

«Bir» sanlıǵınıń qatnası menen jasalǵan *birew-mirew, bireń-sarań, birli-yarım*; sonday-aq, *birpara, bir qatar, bir nárse, birqansha* almasıqları predmetlik yamasa anıqlawısh xızmetinde kelip, zat, qubılıslardıń, waqıyalardıń sóylewshi menen tıńlawshıǵa anıqsızlıǵın bildiretuǵın analitikalıq forma xızmetin atqaradı.

Álle sóziniń soraw-qatnas almasıqları menen dizbeklesiwinen jasalǵan belgisizlik almasıqları da anıqsızlıq artikli xızmetin atqaradı. Mısalı, Direktor jaǵın tayanıp, *álle qanday oyǵa* shúmgen sekilli otr edi (T.Xalmuratov).

Álle sózi menen soraw-qatnas almasıqlarınıń dizbeklesiwinen jasalǵan belgisizlik almasıqlarınan keyin geyde, «bir» sózi qollanılıp, belgisizlikti kúsheytıp kórsetedi. Mısalı, Aydanada *álle qanday da bir renjiw* payda boladı

«Álle» sózi *bir, birew, nárse, neme* sózleri menen dizbeklesip belgisizlik almasıǵın jasaydı. Usılardıń ishinde állebir almasıǵı anıqlawıshlıq xızmette qollanılıp anıqsızlıqtı ańlatıwshı analitikalıq forma xızmetin atqaradı. Mısalı, Onı *állebir sezim* biylep aldı (N.Jañabaeva). Jigit *állebir nárseniń* ózine qarap kiyatırǵanın kórdi (QQ.x.e.).

Házirgi qaraqalpaq tilinde *gey* sóziniń *para, bar, birew* sózleri menen dizbeklesiw arqalı da belgisizlik almasıqları jasaldı. *Geypara* hám *geybir* almasıqları atlıqlardıń aldında anıqsızlıq artikli xızmetinde keledi: Hákimniyaz smenaǵa kelgen kúni *geybir mashinalardıń* júrmey qalatuǵını durıs. Al bunı *geypara* cex nachalnikleri jaqtırınqıramaydı (T.Xalmuratov). *Geypara úylerdiń* áyneginen shıranıń jaqtısı emeski-emeski kórinedi (Á.Shamuratov).

Bul almasıqlar waqıt mánisindegı atlıqlardıń aldında kelip te anıq emes waqıt mánisin ańlatadı: *Geypara waqıtlarda* keyin shegingen payıtları bolǵan (J.Muratbaev). *Geybir kúnleri* iship-jewge tamaq ta tabılmadı (Q.Ermanov). Men hayranman *geybir shayır doslarǵa* (I.Yusupov).

«Bazı» almasıǵı jeke túrinde, sonday-aq «bir» sózi menen dizbeklesip anıqlawısh xızmetinde kelgende anıqsızlıqtı ańlatadı: *Bazıbir adamlar*: Gór bolsın, oǵan el-jurtı menen mal-múlkin taslap, bóten elge qashıp ketsin degen kim bar!»-desti (A.Bekimbetov). *Bazıbir adam* bar, óldi degende, isenbey turasań óz qulaǵına (I.Yusupov). *Bazı kúnleri* kórseń burın kórgenińe isenbeyseń (S.Jumaǵulov).

Ulıwma juwmaqlap aytqanda, almasıqlar – atlıqlardıń anıqlılıq hám anıqsızlıǵın ańlatıwda keń qollanıladı. Olardıń artikl xızmetin atqarıwına, biziń pikirimizshe, etimologiyalıq jaqtan artiklerdiń almasıqlardan kelip shıǵıwı sebepshi bolıwı kerek.

References:

1. Беглярбекова А. А. Артиклевая функция родительного, винительного падежей и слова «бир» в современном азербайджанском языке. АҚД. –М., 1971.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги атлықтың айырым категориялары ҳаққында. – «Жас Ленинши», 1969, 1-мюль, №52 (4022).
3. Ганеева З. М. Средства выражения определенности-неопределенности имени в современном башкирском языке. АҚД. –Уфа, 1985.
4. Исаков И. Значения и способы выражения неопределенности в современном узбекском языке. АҚД. –Ташкент, 1983.
5. Курамбаев Т. С. Выражение определенности и неопределенности в туркменском языке. АҚД. –Ашхабад, 1989.
6. Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tilindegi atlıqlarda anıqlılıq hám anıqsızlıqtıń ańlatılıwı. «Bilim». –Nókis, 2007.